

PAPER DETAILS

TITLE: Tüketim Kültürü İsrafin Sebep ve Çareleri

AUTHORS: Adil ÖKSÜZ

PAGES: 89-127

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257732>

Tüketim Kültürü İsrafın Sebep ve Çareleri

Yrd. Doç. Dr. Adil ÖKSÜZ*

Özet

Bu makalede günümüzde bireysel ve yerel olmaktan çıkıp kitlesel ve küresel bir boyut kazanan tüketim kültürünün tabii bir sonucu olan israfın sebepleri ve çözüm yolları incelenecektir. Bu konuda İslam'ın konuya bakışı ve getirdiği çareler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsraf, taklit/özenti, egoizm, dünyevileşme, infak, iktisad.

Causes and Solutions Of Wasting/Consumer Culture

Abstract

In this article consumerism and its causes together with some Qur'anic solutions will be discussed in details. This issue in today's world has a global dimension and undeniable fact. Thus Islam's general views and solutions will be examined on this subject

Key words: Wasting, imitation, egoism, secularism, charity, saving.

Giriş

İsraf, haddi aşma anlamında beşeriyet kadar eski bir olgudur. Hatta İblis bu manada ilk müsrif kabul edilebilir. Tarih, israfın kölesi olmuş milletlerin mezarlığı gibidir. Nice medeniyetler israf ve sefahatin içinde yok olup gitmişlerdir. Diğer bir ifade ile tüketirken adeta tükenmişlerdir. Günümüzde ise, israf ve savurganlık bir yaşam biçimine ve kitlesel boyutlara ulaşmıştır. Neticede toplumlar hızla tüketim süreçlerinin tutsağı haline gelmiş kendine has özellikleri ve

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, aoksuz@sakarya.edu.tr.

yaşam tarzı olan bir tüketim toplumu türemiştir. Bu nedenle İslamî açıdan israfın sebepleri ve çarelerinin tespiti hem ferdî hem içtimâî hem de devlet bazında hayatî önem taşımaktadır.

2004 senesi ülkemizde kırk sivil toplum kuruluşunun önderliğinde “İsrafı Önleme ve Verimlilik” yılı ilan edilmiş ve konu hakkında çok sayıda sempozyum düzenlenmiştir. Kamuda, özel sektörde, üniversitelerde ve diğer siyasi alanlarda kaynakların israfı ve önlemleri üzerine yazılıp çizilmiştir. Devlet imkânlarının ve kaynaklarının gereksiz kullanımı ve istismarı farklı boyutlarıyla analiz edilmiştir¹. Bu makalemizde konunun siyasi ve politik yönünden ziyade dini ve ahlakî yönüne değineceğiz. Fert ve toplum açısından ne anlama geldiği üzerinde duracağız.

1. İsrafın Tanımı

Genel olarak israf denildiğinde, yeme-içme ve giyinme gibi hususlarda ifrat ve tefrite düşme anlaşılmaktadır. İsfraf kavramı değişik açılardan klasik literatürde tanımlanmıştır. Rağıb el-İsfehanî (v. 425/1034) israfı, “insanın fiil ve eylemlerinde haddi aşmasıdır ve ekseriyetle infak ve harcamalarla ilgili olarak kullanılmaktadır” şeklinde tanımlar.² Bu tanım Elmalılı M. Hamdi Yazır tarafından şu şekilde tekrarlanır: “İsraf, mal sarfında meşhur ise de o, insanın yaptığı herhangi bir fiilde haddini aşmasıdır.”³

Seyyid Şerif Cürcanî (816/1413), israf ile ilgili birkaç tanım zikreder. Özetle: (a) “Basit ve değersiz bir maksat için çok mal harcamaktır.”, (b) “Kişinin harcamalarında haddi aşmasıdır.” Bu

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Ahmet Ay, Zeynep Karaçor, Murat Çetinkaya, “Politik Yolsuzluk ve İsraf: Türkiye Ekonomisi Üzerine bir Değerlendirme”, *İsrafı Önleme Sempozyumu Makaleler*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2005, s. 20-34; Ayrıca bk. Agah Oktay Güner, *İsraf Ekonomisi*, İstanbul 1976.

² Rağıb el-İsfehanî, *Müfredât*, Dimeşk 1992, s. 407.

³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dînî Kur’ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, ts, VI, 4133.

durum bazen haram yemekle, bazen de helal malda itidalin ve ihtiyacın üstünde yemek ve harcamakla olur. Yine israfın niceliksel bir boyutu olduğu bu nedenle hak ve hukukun ölçülerine riayet etmeme manasının da bulunduğu zikredilir. (c) “Bir şeyi ihtiyaç duyulan miktarın dışında gereğinden fazla sarf etmektir. Eğer bir şey gereksiz yere sarf edilirse buna tebzir denir.”¹

Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet’te israf, itikadî, amelî ve ahlakî olmak üzere her türlü ifrat ve tefriti kapsayan bir semantik alana tekabül etmektedir. Toplumsal hayatın birçok yönü özellikle de mali konular için söz konusudur. Kur’an’da israf konusu, Karun, Firavun ve Lut kavminin taşkınlık ve savurganlığı örnekleri üzerinden anlatılır. (A’raf,7/81; Yunus, 10/83) İnkâr ve şirkte aşırıya gitme, insanları yoldan çıkarma, masum bir cana kıyma, ahlaksızlıkta sınır tanımama, lüks ve debdebe ile yaşadıkları toplumu helake sürüklemeye, yetim malı yeme, günah işlemekten öte günahlarla hem dem olma, yeme-içmede ve giyinmede itidali kaybetme ve hatta ibadette aşırılığa gitmeye kadar pek çok husus israf kategorisindedir. (Al-i İmran, 3/147; Zümer, 39/53) İsrâf malla sınırlı değildir. Ömür, sağlık gençlik, ilim gibi Allah’ın lütfettiğı her bir nimet için israf söz konusudur².

2. Tüketim Kültürü İsrâfın Sebepleri

Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şerifler incelendiğinde israfın, itikadî, ahlakî, amelî ve özellikle de mâlî konuları içeren her türlü haddi aşmayı kapsayan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında pek çok sebep burada zikredilebilir. Ancak Allah’ın verdiği nimetlere şükür ile mukabele etmek yerine onları

¹ Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Ta’rifat*, Beyrut 1983, s. 23-24.

² Daha geniş bilgi için bk. Hikmet Akdemir, “Kur’an-ı Kerim’de İsrâf Kavramı”, *Harar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (2001) s. 30-40.

değersizleştiren bir savurganlık ve tüketim çılgınlığı olması itibarıyla israfın sebeplerini birkaç ana husus çerçevesinde ele alacağız.

2.1. Taklit ve Özentî

İnsanları, israf ve savurganlığa iten amillerden birisi başkalarını taklit ve özentî duygusudur. Diğer bir ifadeyle görenek ve tiryakilik önemli bir israf nedenidir. Fertler çoğu kere başkalarını model alma ve onların yaşam tarzına özentî psikolojisi içinde davranır ve hayatlarına yön verirler¹. Kur'an-ı Kerim, tefekkür ve tedebbürden yoksun bilinçsizce yapılan bir taklit anlayışını doğru bulmaz ve böylesi bir telakkiyi eleştirir. İnsanların körü körüne atalarını ve içinde yaşadıkları toplumu taklit etmeleri ve bu takliden doğurduğu kötü akıbet birkaç ayette can alıcı bir şekilde şöyle tasvir edilmektedir:

“Onlara: ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ dense, ‘Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız!’ derler. Peki ama, ataları bir şey düşünmeyen ve doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı atalarının yoluna uyacaklar?” (Bakara, 2/170)

“Kendilerine: "Gelin, Allah’ın indirdiği buyruklara uyun!" denilince: "Hayır, biz babalarımızdan ne görmüşsek onu uyguluyoruz, sadece onlara uyarız" derler. Peki, şeytan atalarını o alevli ateş azabına çağırılmış olsa da mı onların peşinden gidecekler?" (Lokman, 31/21).

Birisi Mekki diğeri Medeni olan bu ayetlerde inkâr ve her türlü haddi aşmanın önemli bir sebebi olarak taklit ve özentî olgusuyla karşılaşmaktayız. Bir kısım insanlar, atalarına ve içinde doğup büyüdüğü toplumun kendilerine miras bıraktığı değerlere, alışkanlıklara ve yaşam biçimine bilinçsizce ve körü körüne bağlanırlar. Halbuki gelenek ve görenekler ve tarihi miras ne eski oldukları için terk edilir ne de ataların uygulaması olduğu için

¹ M. İhsan Çubukcu, *Küreselleşme Süreci İçinde Tüketim Toplumu ve Tüketim Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 118-122.

sahiplenilir. Asıl olan Allah'ın emrine ve akl-ı selime muhalif olanın terk edilmesidir. Nitekim fıkıhta “zarar kadim olmaz” şeklinde küllî bir kaide vardır. Zarar müruru zamana uğramaz. Gayrimeşru bir iş, kadimden beri yapıla gelse de buna itibar edilmez. Fahiş bir zarar söz konusu ise giderilir. Yine bu konuda önemli bir fikhî kaide de şudur: “kadim kıdemi üzre terk olunur.” Yani meşru bir şekilde eskiden beri devam eden bir şey, aksine delil olmadıkça devam eder. Bu sebeple eski hiçbir kayda bağlı olmadan eski olduğu için değil; açık bir zararı bulunmadığı için geçerlidir¹.

Ayet-i kerimelerde atalara ve içinde yaşanılan toplumun değerlerine bağlılık üç noktadan eleştirilmektedir. Birincisi ataların ve toplumun akl-ı selimden yoksun olmasıdır. İkincisi, ilahi hidayet diğer bir ifadeyle bir peygamber veya şariatın hak mesajından uzaklaşmaları ya da habersiz olmalarıdır. Üçüncüsü ise, ataların ve toplumun şeytanın adımlarını takip etmesidir. Ayrıca Bakara 170. ayetteki “ataları bir şey düşünmeyen ve doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı” ifadesinden anlaşılmaktadır ki bilgide ve yaşayışta doğruya ve hakikate ulaşmanın iki temel aracı vardır. Bunlar akl-ı selim ve ilahi hidayettir².

Körü körüne taklit ve taassup içinde olanların ilahi mesaja karşı tutumları, bir sonraki ayette, kendilerine seslenen çobanı anlamayan koyunların tavrına benzetilmektedir³. Taklit ve özentî psikolojisi, kişileri, akıllarıyla değil nefsanî dürtüleriyle hareket etmeye sevk eder ve kendilerine yönelik uyarılara karşı duyarsızlaştırır.

“İşte böylece senden önce, uyarıcı bir resul gönderdiğimiz hiçbir şehir yoktur ki oraların varlıklı lüks içinde yaşayan şımarık

¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 483.

² Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu*, Ankara 2007, I, 255.

³ İbn Cerir Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, Beyrut 1995, II, 109; İbn Atıyye, Abdülhak b. Çalib, *el-Muharraru'l-Vecîz*, Beyrut 1422, I, 238.

kişileri: "Biz babalarımızı bir dine (yaşam tarzına) bağlanmış gördük. Biz de onların izlerine uyduk!" demiş olmasınlar." (Zuhruf, 43/23)

Bu ayette ataların yaşam tarzını ve hayat anlayışını yanlış bile olsa taklit etmenin gerekçesi olarak "mütref" olmak zikredilmektedir. Zira insanların bolluk ve lüks içinde hayat sürmesi onları şımartmakta ve kendilerini hesaba çekmekten alıkoymaktadır. Haz ve keyif aldıkları mevcut durumun ahlakî ve itikadi açıdan ne kadar çirkin olduğunu düşünememektedirler¹.

Taklit kadar başkalarına özentî ve benzeme duygusu da israfı tetikleyen etkenlerdendir. Bu konuda Kur'an servetiyle ve zenginliğiyle şıarmış ve Rabbini unutmuş Karun'u ve ona özenenleri örnek olarak zikreder:

"Karun: 'Bu servet bende bulunan bir bilgi sayesinde bana verildi' dedi. Bilmedi mi ki Allah, kendisinden önceki kuşaklar arasında kendisinden daha güçlü ve daha çok cemaati bulunan nice kimseleri helâk etmiştir? Suçlulara günahlarından sorulmaz. Karun bir gün, yine bütün ihtişam ve şatafatıyla halkının karşısına çıktı. Dünya hayatına çok düşkün olanlar: 'Keşke bizim de Karun'un gibi servetimiz olsaydı. Adamın amma da şansı varmış, keyfine diyecek yok!' dediler." (Kasas, 28/78-79)

Birinci ayette öncelikle israf ve debdebe içindeki Karun'un sözleri nakledilmektedir. Kendisine "servetin sebebiyle şıarma, ahiretten nasibini unutma, Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de insanlara iyilik et" şeklinde nasihat edenlere karşı Karun'un cevabı ilginçtir. "Bu servet bende bulunan bir bilgi sayesinde bana verildi" mealindeki bu ifadenin tefsiri hakkında müfessirler değişik yorumlar yapmışlardır. Genel olarak ilimden maksadın ticarî tecrübe ve birikim olduğunu söyleyen müfessirlerin yanında modern insanın zihin yapısıyla da örtüşen Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in ilim kavramına getirdiği yorum dikkat çekicidir: Ona göre Karun'a

¹ Şevkanî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut 1414, IV,632: Âlusî, Şihabüddin, *Ruhu'l-Meânî*, Beyrut 1415, XIII, 75.

verilen ilim “Şayet Allah benden razı olmasa ve benim faziletli bir kişi olduğumu bilmese bu kadar serveti bana vermezdi” düşüncesidir¹. Dünyaya ve servete Protestan bir bakışa sahip günümüz modern insanı da “ne kadar servetin çoksa tanrı katında da o kadar değerlisin” söylemine mahkûm olmuştur. Bu nedenle Karun’un tarihsel gerçekliği mahfuz olmakla birlikte Kur’an onu bize her zaman ve zeminde karşılaşılabileceğimiz bir servet sarhoşu prototipi olarak takdim etmektedir. Tarih Kur’an’ın bu evrensel hitabının örnekleriyle doludur. Halbuki İslam’a göre Allah daha zengin ve güçlü nice toplulukları helak etmiştir. Mal ve servet fânidir ve birer imtihan vesilesidir.

İkinci ayette ise, Karun’a imrenen, keşke onun gibi olsaydık diyerek iç geçiren kişilerin ruh haleti tasvir edilmektedir: Bunlar dünya hayatını ahirete tercih eden, dünyevileşmiş ve ilimden nasibi olmayan kimselerdir. Karun’a özenmelerinin sebebi ise “ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ ” ifadesiyle anlatılan dünyevi haz ve keyif alma duygusudur. Günümüzde de benzer özentili söylemlerini kadın erkek, genç ihtiyar pek çok kişiden duymak mümkündür².

Sosyal-psikoloji ve kitle ruh haleti açısından özentinin fertleri ve toplumları nerelere sürükleyeceğini göstermesi açısından Hz. Peygamber (s.a.s.)’in “Kim bir kavme benzemeye çalışırsa o onlardandır.”³ beyanı burada hatırlanmalıdır. Kur’an-ı kerim özentinin ve özellikle servet ve zenginlikte başkalarına imrenmenin fert ve toplumları nasıl bir sürece iteceğini şu ayette çok net bir şekilde tasvir etmektedir:

“Eğer, bütün insanların dinsizliğe imrenerek bir tek ümmet haline gelme mahzuru olmasaydı, Rahman’ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri, evlerinin kapılarını, üzerine kurulacakları koltukları hep gümüşten yapardık. Onları altına,

¹ İbn Kesir, Ebu’l-Fida, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, Beyrut 1999, VI, 255.

² Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsiru’l-Merağî*, Mısır 1946, XX, 99.

³ Ebu Davud, “Libas”, 4.

mücevhre boğardık. Fakat bütün bunlar dünya hayatının geçici metâından ibarettir. Âhiret ise Rabbinin nezdinde Allah'a karşı gelmekten sakınanlara mahsustur. (Zuhruf, 43/33-35)

Müfessirler bu ayeti değişik açılardan tefsir etmişlerdir. Biz özellikle insan fıtratındaki özenti duygusunun insan davranışlarına etkisine dikkat çekmek istiyoruz. Zira insan zayıf, (Nisa, 4/28) dünya ve içindeki nimetlere karşı müştak olarak yaratılmıştır. (Al-i İmran, 3/14) Bu tabiatının gereği olarak büyük bir servet onu her türlü ruhî ve ahlakî endişeden ve duyarlılıktan uzaklaştırabilir. Özentilerinin mahkûmu, bencil, kibirli ve acımasız bir kişi haline getirebilir¹. Görüldüğü gibi israf sadece müsrifi etkileyen bir hal değildir. Bilakis o, etken bir yapıya sahip ve ikinci üçüncü şahısları da kendi dairesi içerisinde eritme güç ve kudretine malik adeta bulaşıcı bir hastalık gibidir.

İsraf, modern dönemde tüketim toplumuna evrilmiş, kitlesel ve küresel bir boyut kazanmış hatta bir kültür haline gelmiştir. İsraf, toplumun yaşamını yönlendiren ona değer yargılarını empoze eden bir ideolojiye dönüşmüştür. Tüketim kültürü savurganlıkla beslenir ve bu kültürün avcıları konumundaki pazarlamacıların işi savurganlığı özendirmektir. Tüketim toplumlarında özenti ve taklit bir değere tekabül eder. Bu toplumda insanlar ürettikleriyle değil tükettikleriyle anlam kazanır. Sosyal sınıfların kendilerini ifade etme biçimidir. Modern anlamda tüketim, geleneksel anlamdaki sadece mal ve ihtiyaçların tüketimi değil bilakis değerlerin tüketimidir². Bu fasit dairede çılgınca tüketen ve tükettikcede daha fazla üreten bir toplumun nazarında, Kur'an ve sünnetin tarif ettiği kanaat, mevcutla yetinme ve imkân açısından kendisinden yukarıdakilere değil bilakis

¹ Necmüddin el-Kübra, Ahmed b. Ömer, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, Lübnan 2009, V, 296; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, İstanbul 2000, s. 1001.

² Saliha Coşkun, *Küreselleşme Sürecinde Tüketim Toplumu ve Tüketim Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, s. 28-30.

aşağıdakilere bakma öğretisi de anlamını kaybetmektedir. Hatta “bana fırlatıp attığın şeyi/çöpünü söyle sana kim olduğunu söyleyeyim” söylemi tam da bu mantığı ifade eder¹. Böyle bir toplumda insanın ne olduğuna değil neye sahip olduğuna bakılıyor. Hiç kimse sahip olduğu ev ve arabadan daha değerli kabul edilmemektedir. Böylece, insanlar malların kullanım ve market değerinden daha fazla malların sembolik değerlerine önem vermeye başladılar. Aslında sahip olduğu servet ile kendisini farklılaştırmak ve bu mal ile gösteriş yapmak yeni olmayan bir durumdur².

Tüketim toplumunu, diğer toplumlardan ayıran en önemli özelliklerden birisi bu toplumda insanoğlunun en tabii aktivitesi olan tüketimin, toplumu yönlendiren ve belirleyen bir güce dönüşmesidir. Bu güç toplumun kendini yeniden üretmesini, sosyalleşmeyi, sosyal dayanışmayı, toplumsal tabakalaşmayı, bireylerin kimlik inşasını ve hayat stillerinin oluşumunu belirlemekte ve şekillendirmektedir³.

Bugün insanımızın birçoğunun içine düştüğü ve kurtulmak için de maddi-manevi büyük bir çaba gösterdiği sigara ve uyuşturucu illeti ilk önce işte böyle bir taklit ve özentî ile başlamaktadır. Bu öyle bir hastalık ki hem kişinin servetini yakıp yok etmekte hem de sağlık ve sıhhatini tehdit edip çaresi olmayan ve neticesi de ölümle sonuçlanan bir kısım hastalıkların ağına atmaktadır. Bu aynı zamanda hem milletin hem de milli servetin yok olması demektir. İnsan bir özentî, bir imrenme, bir taklit sonucu bir şeye hayranlık duyar ve kendisini ona kaptırırsa artık ona zıt olan en yumuşak şeylere bile tepki vermeye başlar ve üzerinde bulunduğu halin sersemliğiyle zaaf ve boşlukları zamanla tabiatı haline gelmiş olur.

¹ Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Hazal Deliçaylı-Ferda Keskin, İstanbul 2004, s. 40.

² İsmail Demirzen, “Tüketim Toplununun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt X/sayı: 3 (2010), , s. 103.

³ Demirzen, “Tüketim Toplumunda Dini Metinlerin Yeniden Anlaşılması”, *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, 2012, cilt: I, s. 498.

Böyle bir insan belli bir seviyeden sonra neyin ne olduğunun farkına varamaz. Meşru olmayan bir şeyin kendisini nereye sürükleyeceğini de pek kestiremez.

Tüketim toplumlarında insanların ne bildiğine değil nerede oturduğuna bakılmaktadır. Bu yüzden tüketim kültürü insanların dış dünyalarını zenginleştirirken iç dünyalarını da yoksullaştırmaktadır. Büyük bilgi artışı içinde bilgelik kaybolmaktadır. Bilgelik kayboldukça insanlar tüketim kültürünün çağrılarına açık hale gelmektedir. Halbuki tüketim toplumunda boğulmamak için bilgiden önce bilgelik gerekmektedir.¹ Tıpkı bilgelik ve hikmet kayboldukça insanlar ya Karun gibi “Bu servete ilmim ve becerim sayesinde kavuştum”(Kasas, 28/78) diyerek şımarmışlar ya da ona özenenler gibi “Keşke Karun’a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı biri.” (Kasas,28/79) diye gelmişlerdir. Hikmeti ve bilgeliği tercih edenler ise “Kendilerine bilgi verilmiş olanlar ise: “Yazık size, dediler, inanan ve iyi iş yapan kimse için Allâh'ın sevabı daha hayırlıdır. Buna ancak sabredenler kavuşturulur” (Kasas, 28/80) demişlerdir.

Kısaca ifade edersek her türlü algı ve alışkanlıklarımızı, değişik yaşam biçimlerini ve düşünceleri vahyin ve hikmetin süzgecinden geçirmeden kabullenmek, tekrarlamak, başkalarına özentisi ve taklidi tesirinde hayatı tüketmek insanları pişmanlığa ve kötü akıbetle sürükleyebilir. Bir insanın, aklını ve vicdanını dışlayarak tutkularının ve içgüdülerinin peşinde koşması ve davranışlarını ona göre ayarlaması körü körüne bir taklittir. Kur'an bu manada bir taklidi yermektedir. Buna mukabil insanların bilinçli ve özgür iradeleriyle gerçekleştirdikleri itaat ve ittiba erdemlerini ise övmektedir.

¹ Nazif Gürdoğan, “Bilgi Toplumunun Değer Toplumuna Geçişte Tüketim Kültürü ve Savurganlık”, *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, 12-16 Ekim 2009 Ankara, I, 835.

2.2. Fantezilerin İhtiyaç Haline Gelmesi

Günümüzde kendini geliştirme düşüncesi modern hayatın en önemli ilgi alanlarından birisidir. Özellikle toplumsal sınıf ve ırksal hareketlerin son bulmasıyla insanlar, hayat stillerini yaşam tasavvurlarının merkezine koydular. Bu durum narsist ve hedonistik savrulmaları doğurmuştur. Böylece hazcı yaklaşım ruhsuz batı medeniyetinin ruhu olmaya soyunarak aslında insanların kendisine yabancılaşmasını artıran bir nevi uyuşturucu görevini üstlenmiştir. Bu durum kapitalist dünya sisteminin geçirdiği dönüşümle tam bir toplumsal projeye dönüşmüştür. Kapitalist sistem fakirliğin ve yetersiz kaynakların bir sonucu olarak ortaya çıkan ihtiyaç ve istekleri karşılamak için üretim merkezli bir sosyal ve politik yapılanma dönemini geride bırakarak, tüketim merkezli ihtiyaç ve isteklerin oluşturulması ve yönetilmesine dayanan bir toplumsal organizasyona yönelmiştir. Böylesi bir toplumsal yapılanma fertlerin ve toplumların ihtiyaç tanımlarını ve algılarını da belirlemeye başlamıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak yaşadığımız toplumda ihtiyaç tanımı değişmiş, fanteziler ve lüks alışkanlıklar bir zaruret ve ihtiyaç olarak algılanmıştır¹.

Kur'an-ı Kerim'de fantezilerin ihtiyaç haline gelmesi, insanların kendilerine faydası dokunacak gerçek ihtiyaçların yerine boş hevesler ve emellerin peşinden koşması bir aldaniş olarak anlatılmaktadır. Zira şeytan, yeminle insanlardan bazılarını yoldan çıkaracağını ifade ederken insanların yollarına kuracağı tuzaklardan bazılarını da saymaktadır. Bunlardan birisi de insanların boş heves ve kuruntuların peşine takılmalarıdır: "İnsanları saptıracağım ve onları uzun emellere, olmayacak kuruntulara, fantezilere ve özlemlere düşürüp aldatacağım. Ben onlara emredeceğim, onlar da (putperestçe bir

¹ Demirzen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi", s. 102; Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, s. 78-90.

kurban adeti olarak) deve(lerin) kulaklarını kesecekler ve ben onlara emredeceğim, onlar Allahın mahlukatını ifsat edecekler!" Ama Allahı bırakıp Şeytanı kendilerine rehber edinenler, kesinlikle ziyana uğrarlar. Şeytan onlara sadece vaatlerde bulunur, birtakım kuruntularla fantezilerle onları oyalar. Şeytan aslında kuru bir aldatmadan başka ne vaat eder ki! " (Nisa, 4/119-120)

İslam toplumunu dünya milletleri karşısında el açar hale getiren ve fakirlik sebebiyle de Müslüman fertleri insanlar karşısında dilencilik durumuna düşüren önemli etkenlerin başında, dünya ve ahiret hayatı adına muhtaç oldukları gerçek ihtiyaçlarını doğru tespit edememeleri gelmektedir. Nitekim İslam toplumu, gerçek ihtiyaçlarını görmezlikten gelmiş, bir kısım fanteziler peşinde koşup durmuş ve neticesinde ihtiyaç dengesini tam kuramamıştır. Tıpkı susuzluğunu giderme adına deniz suyu içen/içirilen bir kimsenin durumuna düşmüştür.

Bugün israf, toplumun hemen her kesiminde büyük bir felâket hâlini almıştır. Çünkü lüks sayılabilecek pek çok eşya artık zarurî ihtiyaç maddesi telâkki edilmektedir. Öyle ki medeniyet, bedeviyete nispeten âdeta hayatı birkaç kat ağırlaştırmış, insanı el emeği ve alın teriyle kazanıp helâl çizgide yaşayamaz hâle getirmiştir.

Bugün içinde yaşadığımız toplum hızla artan ölçüler içinde tüketim olgusu etrafında örgütlenmekte, tüketim amacıyla, hem zaman hem de daha çok para harcamaktadır. İnsanların ekserisi kimliklerini, ürettikleri şeyden ya da işlerinden ziyade, boş zamanlarındaki faaliyetleriyle, tüketici etkinliklerinden kazanmaktadırlar. Tüketim faaliyetleri, bir yaşam tarzı geliştirme, belli mal ve değerli ürünleri satın alma, belli markaların müşterisi olma gibi hususlar, toplumsal konumun temel belirleyicileri sayılmaktadır. On dokuzuncu yüzyılla yirminci yüzyılın ilk yarısında toplumsal bölünme, sınıf ya da ırka dayanırken, tüketim toplumunda bunun yerini tüketim modelleri almıştır. Büyük mağazalarda

alışveriş, boş zamanları değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen değerli bir uğraş olup çıkmıştır!¹.

Gerek küresel ölçekte gerekse fertler esas alındığında dünyada yoksulluktan ve mahrumiyetten sonra refah ve bolluk dönemi yaşayan şahıslar ve toplumlar vardır. Bu toplumlarda özellikle de fakirlik ve yoksulluk sürecini yaşayan nesillerde ya eskiye dönme endişesiyle bir cimrilik ve bencillik refleksi sergiler ya da kendinden sonraki nesillere ve evlatlarına yönelik ben görmedim ben yaşamadım ben yemedim ben binmedim bari evlatlarım yesin ve yaşasın psikolojisi hâkim olur. Bu ise ayrı bir israf ve savurganlık anlamına gelir ki sonuçta sınırsız ihtiyaçları tatmin edilmeye çabalanan doyumsuz nesiller ortaya çıkarır. Çocukların her istediğine sürekli karşılık vermek, onların tüketen bir makine hâline gelmelerine sebep olur. İsteddiği her şeyi elde etmeye alışan nesiller, israfın içine girip o girdapta boğulma riskini taşır. Bu konuda Hz. Ömer, oğlu Abdullah'ı bir gün et yerken görmüş ve: "Hayrola et mi yiyorsun?" diye sormuştu. Oğlu: "Evet canım çekmişti de..." deyince Hz. Ömer üzülmüş ve ona: "Demek sen öyle canının her çektiğini alıp yiyor musun? Bilmez misin ki Peygamberimiz: "İnsanın canının çektiği her şeyi yemesi de israftır." buyurmuştur" demek suretiyle ikaz eder.² Bugünün müslümanlarına ütobik gelebilecek bu sözlerin arkasında yatan hakikat ise, inandığı gibi yaşamayan insanların yaşadığı gibi inanmaya başlamalarının kaçınılmazlığını bütün çıplaklığıyla göstermesidir.

2.3. Dünyevileşme Süreci

İsrafa sebep olan bir diğer başka etken dünyevileşmedir. Kısaca dini değerlere karşı kayıtsızlaşma ve yabancılaşma anlamına gelen dünyevileşme, dini düşünce, uygulama, inanç ve kuralların

¹ Demirzen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi", s. 104.

² İbn Mace, *Sünen*, İstanbul 1992, "Et'ime", 51.

kişisel ve toplumsal anlam ve önemini yitirme sürecidir.¹ Sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve benzeri sebeplerle insanların hayatı sadece dünya ile, gerçeği ise algılanan, görülen ve tecrübe edilenle sınırlaması, varlığı tek boyutlu algılaması, kendilerini Allah’tan bağımsız ve müstağni görmesidir.²

Dünyevileşme bir çeşit deformasyon ve başkalaşmadır. Bu anlamda değişme ve başkalaşma, üzerinde ciddi mânâda durulması gereken çok önemli bir husustur. İnsan bir kere değişmeye başlamışsa o artık belli bir süre sonra kendisinin de hiç farkına varamayacağı başkalaşma sürecine girmiş demektir. Eğer bu süreçte İslam’ın dünya ve ahret dengesi adına ortaya koymuş olduğu değerler göz ardı edilip bilinçsizce hareket edilirse, yaşam tarzının insanda inanca dönüşmesi ve dolayısıyla ferdin dünyevileşmesi her zaman ihtimal dahilindedir. Bu önemli konuyu destekler mahiyette bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurur: “Kul bir günah işlediği vakit, kalbinde siyah bir nokta oluşur. Eğer tövbe edip vazgeçer, af dilerse kalbi yine parlar. Ama tekrar günaha dönerse, o leke büyür, nihayet bütün kalbini ele geçirir.”³ Buradan anlıyoruz ki, insana düşen şey bir kere günah işlediğinde tövbe ile hemen onun manevi kirinden temizlenip tesirinden kurtulma kararlılığını göstermesi gayretidir. Aksi takdirde o alışkanlık devam edebilir. İşlenen günahlar bir diğerini çağırıştır ve zamanla da bu durum önemsenmeyebilir. Bu hal üzere devam edilirse belli bir seviyeden sonra da değer yargılar dünya ağırlıklı ölçüye dönüşmüş olur. Ve sonuç büyük günahları bile küçük görmeye kadar uzanır. Bu hususa da dikkat çeken Allah Rasulü (s.a.s.): “ısrarla işlemeye devam edilir vazgeçilmezse küçük şeyler küçük olarak kalmaz büyür, buna

¹ Ahmet Cevizci, “Dünyevileşme”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2000.

² M. Sait Reçber, “Realizm, Din ve Dünyevileşme”, *İslamiyat*, IV (2001), Sayı: 3, s. 21.

³ Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1992, “Tefsîru sûre (83)” 1; İbn Mâce, “Zühd”, 29.

mukabil büyük günahlar da istiğfarla küçülür.”¹ buyurmak suretiyle bizlere önemli bir ölçü verir. Her hal ve seviyede ister olumlu ister olumsuz yönde olsun insanın değişebileceğini ihtar eder.

Kur’an anlatımında dünyevileşme süreci “yeryüzüne çakılıp kalma” olarak tasvir edilmektedir. Arka planında ise, âhiretten vazgeçip sadece dünya hayatına sarılma ufuksuzluğu ve kişilik kaybı nazara verilmektedir²:

“Ey iman edenler! Size ne oldu ki ‘Allah yolunda seferber olunuz’ emri verilince bulunduğunuz yere yığılıp, çakılıp kaldınız? Yoksa âhiretten vazgeçip dünya hayatına mı razı oldunuz? Ama iyi biliniz ki dünya hayatının zevki âhiret hayatının yanında pek az bir şeydir.” (Tevbe, 9/38)

Ashab-ı kiram, meyvelerin olgunlaştığı, insanların üzerine rehavetin çöktüğü bir sıcak yaz gününde Bizans gibi bir güce karşı orduya katılmaya çağırılmışlardı. Tebuk Seferi için seferberlik ilan edilmişti. Bazılarının, dünyanın cazibesine kapılarak işi ağırdan almaları tembellik ve ahesteperverlik göstermeleriyle ilgili nazil olan³ bu ayet-i kerime umumî manası itibarıyla Müslümanları dünyevileşmeye karşı uyarmaktadır. Zira refah ve zenginlik içinde gevşeyip tembelleşen ve dünyaya çakılan millet ve medeniyetleri kötü bir akibet beklemektedir. Yukardaki ayetin siyakında Yüce Allah başka bir kavim getirmek suretiyle dinini yücelteceğini belirterek inananları ikaz ve tehdit etmektedir. Ne ilginçtir ki, tarihte dünyevileşen İslâm toplumlarının saltanatları ve zevkleri de, âyetle belirtildiği gibi, pek kısa sürmüştür.

¹ el-Aclûnî, İsmail İbn. Muhammed, “*Keşfu’l- Hafa ve Müzilu’l- İlbas Amme’s-tehera Mine’l- Ehadisi Ala Elsinet’n- Nas*”, Daru’l- Kütübî’l- İlmiyye, Beyrut 1988, II, s. 364.

² Yunus Ekin, “Dünyevileşmeye Bir Çözüm Olarak İnfak Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Adapazarı 2002, s. 79.

³ Razî, Fahrüddin, *Mefâtihu’l-ğayb*, Beyrut 1997, XVI, 47; Elmalılı, *Hak Dînî Kur’ân Dili*, IV, 343.

Kur'an bir başka ayette dünyevileşmeyi kendi elleriyle insanların kendilerini tehlikeye atması, kendi kendilerini helake sürüklemesi olarak tasvir etmektedir. Bu tehlikeye bir çözüm olarak ise infak erdemini tavsiye eder. Evet, israfa karşı İslam'ın önerdiği çözüm ve alternatiflerden birisi infaktır: "Allah yolunda malınızı infak edin de, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın ve hep güzel davranın. Çünkü Allah güzel hareket edenleri sever." (Bakara, 2/195) buyrulur.

Kur'an'da dünya-ahiret dengesinin bozulmasını, dünyaya çakılıp kalmayı çok net resmeden, özlü anlatımlardan birisi, ilahî hakikatleri ve hayatın gayesini bildiği halde, buna göre amel etmeyen, ilim ehlinin anlatıldığı şu âyet-i kerimedir:

"Onlara, kendisine âyetlerimiz hakkında ilim nasip ettiğimiz kimsenin de kıssasını anlat: Evet o adam bu ilme rağmen o âyetlerimizden sıyrıldı, şeytan da onu peşine taktı, derken azgınlardan biri olup çıktı. Eğer dileseydik, onu o âyetler sayesinde yüksek bir mevkiye çıkarırdık, lakin o yere saplandı ve hevâsının esiri oldu. Onun hali tıpkı köpeğin durumuna benzer. Üzerine varsan da dilini sarkıtıp solur; kendi haline bıraksan da yine dilini sarkıtıp solur. İşte bu, âyetlerimizi yalanlayanların misalidir. Bu kıssayı anlat belki düşünüp ibret alırlar." (A'raf, 7/175-176)

Burada karakteri sergilenen ilim verildikten sonra dünyevileşmiş kişi (Bel'am ibn Bâûrâ veya Ümeyye ibn Ebî's-Salt) prototipi penceresinden ilahî nitelikli bilgiden uzaklaşarak, şeytanın kurulu dünyasında yeryüzü saltanatına, maddeye râm olmuş modern zihniyeti, aşırı dünyevileşmiş insan tipolojisini seyredebiliriz.¹ Dinden ve vahiyden sıyrılmak suretiyle insanoğlu, varlığını tehdit eden düşmanlarına karşı en temel korunağını, zırhını ve barınağını kaybetmiş ve düşmanlarının yani şeytanların arkasına takılarak dünyalık peşinde koşarken özüne yabancılaşmıştır. Artık onu uyarmak ta, uyarmamak ta birdir. Kalbî ve vicdanî reflekslerini

¹ Sadık Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, İstanbul 1991, s. 81.

yitirmiş, artık inkâr onun için mizaç ve seciye halini almıştır. İhtiyaç ve zarurettten ötürü değil, nefsinin kötü huyundan ve hırsından dolayı hep çirkin işleri yapar durur.¹ Maddi manevi sahip olduğu bütün değerleri bir bir tüketir ve tüketirken de farkında olmadan kendi benliğini tüketir. İster üzerine var ister kendi haline bırak hep dilini sarkıtıp soluyan köpek misali tüketim onun için bir yaşam tarzı halini alır. Deniz suyu içen insan gibi her harcaması onu yeni harcamalara iter. Bir tüketim girdabı ve kısır döngüsü içinde bocalar durur. Yukarıda zikredilen A'raf suresindeki ayetle ilgili bir hususa da dikkat çekmekte fayda vardır. Özellikle Mekke'nin son yıllarında nazil olduğu bilinen A'raf suresinin bu ayeti, Mekke'de Müslümanların çektikleri uzun bir sıkıntı döneminden sonra Medine'de kısa bir süre sonra elde edecekleri güven ve emniyet ortamı ve bunun tabii bir neticesi olan toplumsal refah karşısında erken bir uyarı mahiyetindedir. Bu uyarıya verilen önemi de Kur'an'ın nüzûlune şahitlik eden sahabelerin hayatlarında açık bir şekilde görmekteyiz.

Dünya malına düşkünlük dünyevî şeylere karşı aşırı hırs ve tutku kişileri ahlakî ve dinî açıdan yozlaştırmakla kalmaz kendi dindaşlarına ve inançlarına korkunç zararlar verdirir. Peygamber Efendimiz "mala ve makama düşkün insanı aç kurtlara benzetmiştir: "Bir koyun sürüsünün içine salıverilmiş iki aç kurdun o sürüye verdiği zarar, mala ve mevkiye düşkün bir adamın dinine verdiği zarardan daha büyük değildir."² buyururlar. Nebevi beyandaki teşbih dikkat çekicidir. Bir tarafta doyacağı kadarıyla yetinmeyip açlık hırsıyla ihtiyaç giderme adına ihtiyacından fazlasını zayi eden bir kurt. Diğer yanda dünyevi hırsı, tutkusu ve açgözlülüğü

¹ İbn Atıyye, Abdülhakk, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, VI, 146; Tabatabâî, M. Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut 1995, VIII, 338; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Kahire 1988, III, 1397.

² Tirmizî, "Zühd", 43.

karşısında mala, mülke, servete, makam ve mevkie mağlup olmuş bencil ve muhteris bir kul.

2.4. Bencillik ve Sefâhet

Bencillik, insanın gönlünde ne kadar iyi duygu varsa hepsini önüne katıp sürükleyen bir anafor veya bir girdaba benzer. Kendini ona kaptıranın ondan kaçıp kurtulması oldukça zordur. “Egoizm” de denilen bencillik, şahsın kendine düşkünlüğü, yalnız kendini düşünmesi, her faaliyetini bir kısım şahsî çıkarlara bağlı götürmesi şeklinde tezahürleri olan bir ruh hastalığıdır. İsrâfın önemli sebeplerinden biri olup üzerinde durulması gereken bir husustur. Nitekim Kur’an’da “O halde gücünüz yettiğince Allah’a karşı gelmekten, haramlara girmekten sakının, hakkı dinleyip, itaat edin ve kendi iyiliğinize olarak hayır yolunda mal harcayın. Kim nefsinin hırsından, bencilliğinden ve cimriliğinden kendini kurtarabilirse asıl felaha erenler işte onlardır.” (Teğabün, 64/16) buyrularak bencillikten kurtuluşun ne büyük bahtiyarlık olduğu vurgulanmıştır.

Yüce Allah, Mearic Suresi 19-35. ayetlerde insanın fıtratındaki bencilliğini ve ruh haletini anlatmaktadır. İnsanın, aceleci, tamahkâr, sabırsız, dayanıksız, çabuk usanan, mızımlanan, başına bir kötülük, hastalık, felaket geldiği zaman sızlanan; bir iyiliğe, mala, servete, sağlığa, mevkie erişince de cimrilik edip başkalarına yardım etmeyen bir karakterde yaratıldığı, yani böyle bir karakter taşıdığı belirtilmektedir. İşaret edilen ayetlerde Allah, bu tür huyların kötü huy olduğunu belirtmekte ve bu karakterde olanları kınamaktadır.¹

Egosunu tatmin etmeyi hayatının gayesi haline getirmeyi ve bencilliğin girdabında kaybolmayı Kur’an-ı kerim hevasına tapınma olarak nitelemektedir: “Baksana şu kendi heva ve heveslerini tanı

¹ Mehmet Soysaldı, “Kur’an’da İsrâf Kavramı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8-19, Samsun 2005, s. 93-127.

edinen kimseye! Artık sen mi vekil olacaksın ona, işlerini sen mi yürüteceksin?" (Furkan 25/43)

İnsan farkında olarak veya olmadan nefsinin, peşinden koştuğu her isteği yerine getirdiği bir tanrı haline getirebilir. Bu durum Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından şöyle tasvir edilmektedir: "Yüce Allah'ın yanında, sema gölgesi altında Allah'tan başka tapılan tanrılar içinde, peşinden gidilen ve her isteği yerine getirilen hevâdan daha büyüğü yoktur."¹

Resûlullah (s.a.s.) insanın bencillikteki sınırlarını veya sınır tanımazlığını şu misalle anlatmaktadır: "Âdemoğlunun bir vadi dolusu altını olsa, iki vadi olmasını ister. Âdemoğlunun ağzını (nefsini), ancak toprak doldurur. Allah, hırs ve ihtiras gibi kötü hasletlerden dolayı tövbe eden kimsenin tövbesini kabul eder."²

Tüketim kültürünün odak noktasında açgözlü insan vardır. İnsanların karnı doyurulur gözü doyurulmaz. İnsanların ihtiyaçları sınırlıdır; ancak açgözlü insanın istekleri sınırsızdır. O doyma bilmez. Bu nedenle de dünyayı büyük bir süpermarket gibi algılar. Bu arzusunu tatmin adına insanlar haftada en az bir defa süpermarketlere uğramak isterler.

İsrafın sebeplerinden bir diğeri de sefahettir. Sefahet, şahsın hayatını nefsanîliğe bağlı götürmesinin yanında zevk ve eğlence peşinde koşturup, zamanını ve imkânlarını faydasız bir şekilde harcamasıdır. Bu tür kimseler ahlâkî hiçbir endişe taşımazlar. Fazilet-rezalet ayrımını ve hayır-şer farklılığını pek bilmezler ve gözetmezler. Şehvet duygusuyla hareket ettiklerinden nefsanî zevkler hesabına yaşarlar ve düşündükleri ve yaptıkları şeyler genelde his ve hevesin ürünü şeylerdir. Sefahet ve sefalet nereye girmişse orayı helâkete sürüklemiştir. Sefahet rüşdün zıddıdır. O kişinin zekâsının eksikliği değildir. Bilakis davranışlarını ve iradesini kontrol eden aklını isabetli bir şekilde kullanamamasıdır. Hikmet ve ferasetten yoksun

¹ Taberanî, Ebü'l-Kâsım, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, Beyrut, 1986, VIII, 103.

² Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, İstanbul 1992, "Rikak", 10.

içgüdülerinin ve nefsanî arzularının esiri olmasıdır.¹ Nitekim Kur'an'da geçtiği yerlere bakıldığında bu husus daha iyi anlaşılmaktadır:

“Allah'ın koruyasınız diye sizin sorumluluğunuza bıraktığı malları muhakeme yeteneği zayıf kimselere emanet etmeyin; ama bu mallarla onların geçimlerini karşılayın, onları giydirin ve onlarla nazik bir şekilde konuşun.” (Nisa, 4/5)

Bu ayetle hem aile reisi hem yetimlerin vasisi hem de devlet malını korumakla görevli kişiler uyarılmakta ve hayatın temeli olan malların, sefihlere, düşünme melekelerini dumura uğratmış kendi lehinde ve aleyhinde olanları düşünmeyen/düşünemeyen, eksik akıllı ya da ahmaklık emaresi bulunan, nefsinin ve hevasının peşine takılmış kimselerin tasarrufuna verilmemesi emredilmektedir. Dünyada kazandığımız her kuruşun hesabını ahirette Allah huzurunda vereceğiz. Harcanan her kuruştan da mutlaka sorumluyuz. Gayri meşru yollardan kazanılan servet nasıl haramsa, sahip olunan nimetleri gayri meşru yollarda harcamak da israftır ve haramdır. Bu ayetten sonra gelen ayette, “Onların halinde rüşd (olgunluk) görürseniz, mallarını kendilerine teslim edin!” buyrulmaktadır. Malını düzgün kullanma olgunluğuna erişen kişilere malları iade edilir. Artık yaptığı harcamalarda kişi kendi sorumludur. Çünkü İslam'a göre reşit olan kişiler mallarında tam tasarruf hakkına sahip olmaktadır.

Bir başka ayette ise sefahet kişinin kendi nefesine ihanet etmesi, yazık etmesi, onu değersizleştirmesi, tezekkür ve tedebbürden yoksun olma ve kendini bilmezlik olarak tasvir edilmektedir²: “Kendini bilmeyen ahmaktan başka kim İbrâhim'in dininden yüz çevirir ki? Andolsun ki, Biz onu dünyada nübüvvetle müşerref kılıp seçtik. O âhirette de sâlihlerden olacaktır.” (Bakara, 2/130)

¹ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, Beyrut 1993, s. 510.

² İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Zâdü'l-Mesir*, Beyrut 1994, I, 128.

İsraf bir sefahettir ve sefahetin neticesidir. Nimetlere ve onları gönderene karşı saygısızlıktır. Kanaatsizlik ise, hırs ve zillet gibi rezalet ve hastalıkların kaynağıdır. Zira, müsrif adam, ilâhî takdire ve alın teriyle elde ettiğine razı olmaz. Sürekli daha fazlasını ister ve hiç şükretmez. Daima sızlanır. Helâl rızkını az bulur, gayr-i meşru olup olmadığına aldırmadan daha külfetsiz ve daha çok kazancın peşine düşer. Hattâ o yolda onur ve haysiyetini dahi feda edecek hale gelir. Nitekim sefahet insanı sefaletle sürükler. Sefahet ve sefaletin yaygın olduğu bir toplum gelecek vaat etmediği gibi, millet de kurtuluşa eremez. Netice itibarıyla denebilir ki, israfla birlikte sefalet ve sefahetin yoğun bir şekilde bulunduğu toplumlarda çökmeler kaçınılmazdır. Bugün tarihte göz dolduran bir ümrana ve medeniyete eriştikten sonra dağılmış ve yıkılmış milletlerin ve devletlerin yıkılış süreçleri incelendiğinde bunların çöküşlerini hazırlayan ve hızlandıran en önemli sebeplerin başında israf, sefahet ve sefaletin geldiği görülecektir.

3. İsraftan Kurtulma Çareleri

İsrafın ve tüketim kültürünün insanı, nefsi arzularının kölesi haline getiren ve yozlaştıran girdabına karşı İslam'ın bir kısım çare ve çözümleri vardır. Bu makalede bunların tamamını zikretmek zordur. Önemli birkaç hususun tahlilinde ise fayda vardır. Öncelikle servet ve nimetlerin bolluğu karşısında şımarıp lükse ve israfa dalmamak için infak yani verme kültürünün insanlara kazandırılması gerekir. Bencillik ve egoizmden kurtulmak için îsar ruhunun fertlere hâkim olması elzemdir. İkinci olarak da insanın, Allah'ın verdiği her nimetten bir gün kendisini mutlaka hesaba çekeceği şuuruna sahip olması gerekir. Ne kadar çok mal ve servete sahip olursak olalım itidal ve iktisadî elden bırakmamak olmazsa olmazımız olmalıdır.

3.1. İnfak: Verme Kültürü

İsraf ve savurganlığın en önemli çarelerinin başında infak/verme kültürü erdemi gelmektedir. İnfak israfın adeta panzehiri gibidir. İslam serveti ve özel mülkiyeti koruma altına almıştır. Mal ve zenginlik asıl itibarıyla insanın canı ve namusu gibi dokunulmazlardandır Zira Allah Rasülü (s.a.s.) “Müslüman Müslüman’ın kardeşidir. Ona hiyânet etmez, yalan söylemez ve yardımını terketmez. Her Müslüman’ın, diğer Müslüman’a ırzı, malı ve kanı haramdır. Takvâ buradadır. Bir kimseye şer olarak Müslüman kardeşini hor ve hakir görmesi yeter.”¹ İslam servetin tekelleşmesini, yığın yığın biriktirilip infak edilmemesini yasaklar (Haşr, 59/7; Tevbe, 9/34). Müslümanlara gerek servetlerini gerekse nefislerini zekât, sadaka ve en geniş dairede infakla temizlemelerini emreder (Tevbe, 9/103).

İnfâk, lugatta bir şeyin ‘bitip tükenmesi’ ve ‘geçip gitmesi’ manalarına gelen n-f-k maddesinden türetilmiş bir isimdir.² Dinî anlamıyla ise infâk, genel olarak insanın dünyada kazandığı, kendisine rızık olarak verilen şeylerin bir kısmını, mal ve mülkünü Allah rızası için ihtiyaç sahiplerine vermek suretiyle elden çıkarmasıdır.³

Elmalılı M. Hamdi Yazır, infâkın mecaz yoluyla mal ve mülkün dışında ilim öğretme gibi manevî şeyleri de kapsayacağını belirtmektedir.⁴ Nitekim Hz. Peygamber “Güzel söz sadakadır.”⁵ buyurmuştur. Yine infâkın sadece mal ile sınırlı olmayıp ne kadar mühim bir fazilet olduğunu şu şekilde vurgulamıştır: “Yalnız şu iki kişiye gıpta edilmelidir: Biri, Allah’ın kendisine verdiği malı hak

¹ Tirmizî, “Birr” 18,24; Müslim, *Sahih*, İstanbul 1992, “Birr”, 32; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 47.

² İbn Fâris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luğa*, Mısır 1969, V, 454-455; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, X, 358.

³ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkami’l-Kuran*, Beyrut 1995, I, 74.

⁴ Yazır, *Hak Dînî Kur’ân Dili*, I, 180.

⁵ Buharî, “Cihad”, 128; Müslim, “Zekât”, 56.

yolunda harcıyıp tüketen kimse, diğeri, Allah'ın kendisine verdiği ilimle yerli yerince hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse.”¹

Toplumları ve insanları çürüten, yozlaştıran ve ahlâkî açıdan ölüme sürükleyen dünyevileşme ve israf çılgınlığına karşı, İslâm sadece uyarıda bulunmakla kalmamış hadislerde geçen tabirle dünyanın fitnesinden korunma çare ve alternatiflerini de sunmuştur. Kur'an servetin şımarttığı kibir, israf ve lüks içinde kendi sonunu hazırlayan insan tipolojisine Karun'u örnek verir. Kasas suresinde Karun'un servetinin büyüklüğü ve onun kibir ve lüks içinde şımarıklığı anlatıldıktan sonra kavminden ilim ve hikmet sahibi kişilerin ona nasihatla bulunması zikredilir. İşte böyle bir nasihat sayesinde insanın dünya malına karşı tutumu ve bununla birlikte israf ve servetin şahsı şımartmasına karşı da çareler sunulur. Gerçek müminler Karun'a şöyle seslenirler:

“Allah'ın sana ihsan ettiği bu servetle ebedî ahiret yurdunu mamur etmeye gayret göster, ama dünyadan da nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi sen de insanlara iyilik et, sakın yeryüzünde bozgunculuk arzu etme! Çünkü Allah bozguncuları sevmez.” (Kasas, 28/77)

Burada İslâm'ın hayat anlayışı, âhireti aramak, dünyayı unutmamak, Allah'ın bize verdiği ihsan ettiği şeylerden diğer insanlara vermek ve yeryüzünde fesat (bozgunculuk) çıkarmamak şeklinde dört ilkede özetlenmektedir. Ayrıca âyetin dizgisel yapısı içinde infak veya ihsan kelimesi “fesad”ın önünde zikredilerek, infakın ve ihsanın yeryüzündeki fesadı engelleyici rolüne ve ihmalinin ise insanlığı nelere sürükleyeceğine işaret edilmektedir. Ayrıca insan için burada ahiret öncelikli bir dünya hayatının çerçevesi çizilmektedir. Ayette “ibtağî” fiili, bir şeyin peşine düşüp onu ısrarla, azim ve kararlılıkla sebat edip isteme mânâsına gelir ki², Allah'ın sana ihsan ettiği maddi manevi bütün imkânlarıyla, aklınla

¹ Buhari, “İlim” 15.

² Rağıb, *Müfredât*, s. 72.

iradenle, mantığıyla ve sahip olduğu mal, mülk ve servetinle ahiret yurdunu işte böyle bir talepler üstü bir taleple iste demektir. Sonra da “Dünyadan da nasibini unutma.” diyerek bu konuda takınılması gerekli olan tavrı işaret etmektedir. Önce ihsan ve ikramlarla insanlar arasında sıcak bir ilişki kurulmak suretiyle muhtemel bir kısım beşeri zaafılar ve fesada açık duygular yatıştırılmakta ve ardından da olumsuzlukların ve bozgunculuğun önünü alma yolları belirtilmektedir.

İnfakın önemi adına üzerinde durulması gereken mühim noktalardan birisi de dünyevî şeylerin, özellikle de servetin insan psikolojisi üzerindeki etkisi, diğer bir ifadeyle dünya metâ’ının insan aklı ve duygusuna negatif baskısıdır¹. Kur’an bu durumu “istiğna” kendini yeterli görme, tanrıya muhtaç olmama, tuğyan ve ifsâd olarak tasvir eder. İnsanda kendine yetme duygusu, bir başkaldırıyı, tuğyanı, fesadı ve neticede inkârı sinesinde barındırır. Nitekim “Hayır insan kendisini müstağni görerek azıp haddi aştı” (Alak, 96/6-7) âyetinde belirtildiği gibi, Allah’ı ve ahireti unutan insan kendisine yabancılaşmış, söz konusu böyle bir istiğna ile de israf ve inkâr batağına saplanmış olur. “Malının kendisini ebedileştirdiğini zanneder” (Hümeze, 104/3) Mal ve mülkün kendisine ebedilik zannı vererek ölümü ve sonrasını unuttur; ancak malı onu ölümden ve cehenneme yuvarlanmaktan yahut kendi insanî değerini yitirmesinden, maddenin boğucu duvarları arasına hapsedilmenin verdiği ruhî-varoluşsal buhranlardan kurtaramaz. Yine “Halkına duyuru yapıp, Ey kavmim! Mısırın mülkü ve yönetimi, ayaklarımın altından akan şu nehirler, kanallar benim değil mi? Görmüyor musunuz?” (Zuhruf, 43/51) diyen Firavun, ülkesinde zorbalık yaptı, büyüklük tasladı, halkını çeşitli fırkalara ayırdı, tanrılık iddiasında bulundu ve helak oldu. Yine Karun, “Bu servete ilmim ve becerim sayesinde kavuştum’ dedi.” (Kasas, 28/78) Allah’ın kendisine

¹ Ekin, “Dünyevileşmeye Bir Çözüm Olarak İnfak Anlayışı”, s. 88.

verdiğinden insanlara vermedi, sadece dünyalık peşinde koşup israfa daldı ve cimrilik yaptı ve neticede yerin dibine geçirildi ve battı.

Servetin şımartıcı ve insanı israf ve tüketime iten negatif gücü karşısında insanın gönlünü imana ve yüzünü uhrevî âleme yöneltici en mühim faktörlerden birisi infâktır. Kuran'da mümin olmakla infâk etmek arasında sıkı bir ilişki kurulur: "Allah'ın rızasını kazanmak ve ruhlarındaki imanı kökleştirmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir. Bol yağmur yağmasa bile, bir çisenti düşer de yine ürün verir. Allah, yaptıklarınızı görmektedir (Bakara,2/265).

Allah'ın verdiği rızıktan O'nun kullarına vermek (infâk), kişiyi iman etmeye götüren önemli bir etkindir. Yine cimrilik, inancın önündeki mühim bir engel olarak anlatılır: "Malını Allah yolunda harcayan, O'na saygı duyarak haramdan sakınan ve en güzel kelimeyi (kelime-i tevhid'i) tasdik eden kimseyi Biz de en kolay yola muvaffak ederiz. Cimri davranan, bir de kendini güçlü sanıp Allah'tan müstağni gören ve en güzel kelimeyi, yalanlayanı ise en güç yola sardırırız (Leyl,92/5-10). Riyadan uzak, insanların başına kakmaksızın, Allah rızası gözetilerek ve inanarak yapılan bir infâk kişinin imanını kuvvetlendirdiği, yakîni artırdığı gibi, onun ahlakî kişiliği ve psikolojik yapısında da önemli etkilerde bulunmaktadır. İnfâk eden bir kişinin kalbi daha duyarlı olup müspet tepkiler verebilme özelliğine sahiptir.¹ Özetle infak Razik ile merzuk arasındaki ma'bud-âbid ilişkisinin de sağlamasının özel adıdır.

İnfak/verme kültürü öyle bir fazilettir ki insanın Müslüman olmazdan önce yaptığı iyilikler bile boşa gitmez. Onların da kendisine elbette faydası olur. Nitekim Hz. Hatice (r.anha) validemizin akrabası olan Hakîm b. Hizâm (r.a.) güzel ahlâk sahibi bir zât idi. Bu sahâbî, Müslüman olmadan önce de son derece cömert, müşfik, hayır-hasenât sahibi biriydi. Kızlarını diri-diri gömmek

¹ Seyyid Kutub, *Fî Zılali'l-Kur'an*, I, 309.

isteyen babalardan onları satın alır, hayata kavuşturur ve himâye ederdi. Câhiliye devrinde yüz köle âzâd etmiş ve yüz deveyi hac esnâsında kurban kesmek ve muhtaçlara dağıtmak sûretiyle tasadduk etmişti. Müslüman olunca yine Allah yolunda yüz deve infak etti ve yüz köleyi hürriyetine kavuşturdu. Bir gün Peygamber Efendimiz'e (s.a.s.) "Ey Allah'ın Rasûlü! Câhiliye devrinde yaptığım bazı hayırlar var: Sadaka vermek, köle âzâd etmek, sıra-i rahimde bulunmak gibi. Bunlara mukâbil bana ecir verilir mi?" diye sordu. Resûlullah Efendimiz (s.a.s.) cevaben ona: "Sen zaten, daha önce yaptığın bu hayırlar hürmetine İslâm'la şereflendin!" buyurdu¹.

İnfâkın, insan psikolojisi ve kişiliği üzerinde katkı ve etkileri olduğu gibi, toplumların varlıklarını sürdürmesinde de tesiri büyüktür. Sosyal dayanışma ve yardımlaşma hem içtimâî yaşamın kalitesini yükseltir, hem de toplumsal huzura büyük ölçüde zemin hazırlar. Denebilir ki medeniyetlerin ve milletlerin gerek inşasında gerekse çöküşünde verme kültürü (infâk)'nın rolü büyüktür. İmkânı yerinde kimselerin farz olan zekâtın dışında muhtaç kimselere infakta bulunmaları insanlar arasında adeta bir güven ve huzur sigortasıdır. İnsan ihsan karşısında yumuşar ve ikramda bulunana saygı duyar.

İslâm, güzel ahlâk ve cömertlik yörüngesinde yürür. Cömertlik o ahlâkın önemli kurallarından biridir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) bu hususu şöyle dile getirir: "Güzel ahlâk ve cömertlikle dininizi güzelleştirin! Cömertlik bir ağaç gibidir. Kökü Cennet'te, dalları ise dünyaya sarmıştır. Her kim, o ağacın altında yaşar ve cömertçe davranırsa, er-geç o ağacın dallarından birine tutunur ve o ağacın kökünün bulunduğu Cennet'e yükselir."² Bir hadis-i şerifte de "Yüksek el, aşağı elden daha hayırlıdır."³ buyurulur ki, burada "yüksek el" in infak eden el, "aşağı el" in de

¹ Buhârî, "Zekât", 24, Büyû', 100, "İtk" 12, "Edeb" 16; Müslim, "İmân", 194-196.

² İbn Asâkir, Ali b. Hasan, *Tarihu Dimeşk*, Beyrut 1991, L, 289.

³ Buhârî, "Zekât", 18; Müslim, "Zekât", 94-97; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/4.

alan el olduğu, yine doğrudan Peygamberimizin yorumudur.¹ Burada infakta bulunan kimsenin gönlü dünyada huzur içinde bulunacağına, ahrette de kazanacağı sevap açısından alan el'den üstün olacağına işaret edilmektedir.

Toplumlardaki yozlaşmayı ve çürümeyi hazırlayan temel faktörlerden birisi, israf ve lükstür. Yani infâkın, (verme kültürünün) doğru ve sıhhatli gerçekleşmemesidir. Bu durum ya infâkın ihmalıyla ve terkiyle, ya da lükse, israfa ve savurganlığa dönüşmesiyle oluşur. Bir toplumda, infâk terk edilirse o cemiyet helak sürecine girmiş demektir. Nitekim Peygamber Efendimiz cimriliğe (şuħh) karşı inananları uyarmış ve onu eski ümmetlerin helak sebebi olarak saymıştır.² Bir diğere beyanlarında ise iyilikseverlik ve ikram etme hasleti olan cömertliği ve bunun zıddı olan cimriliği mukayeseli bir şekilde şöyle anlatır: "Cömert; Allah'a, Cennet'e ve insanlara yakın, Cehennem'e uzaktır. Cimri ise; Allah'a, Cennet'e ve insanlara uzak, Cehennem'e yakındır."³ buyurur. Söz konusu bu ahlaki değerlerin gelişmediği veya tamamen yok olduğu bir toplumda, ekonomik gücün belli bir kesimin tekelinde toplanması ve 'ben tok olayım başkası aç kalsın çokta önemli değil' anlayışının bir ahlak haline gelmesi, sosyal dengesizlikleri, dolayısıyla da toplumun bölünüp parçalanmasını doğuracak bir faktördür.

İnsanlık tarihinin her döneminde, Allah'ın kendilerine verdiği bol mal-mülkten dolayı şımarıp israfa ve inkâra sapanlar, diğere insanlara yardım etmeyi düşünmeyen müsrif ve mütref kişiler, içinde barındıkları medeniyetlerin çöküşünü hazırlamışlardır.⁴ Gerçekten gerek cimrilik, gerekse israf ve itraf, medeniyetleri içten içe çökerten, mukavemetlerini kıran ölümcül bir illettir (İsrâ,17/16).

¹ Buhârî, "Zekât" 18; Müslim, "Zekât", 94.

² Müslim, "Birr", 56.

³ Tirmizî, *Birr* 40.

⁴ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'an ve Medeniyet*, İstanbul 1996, s. 315.

3.2. Mes'uliyet Duygusu

İsraf ve savurganlığa karşı fertleri ve toplumları koruyacak olan önemli diğer bir erdem mes'uliyet duygusudur. Sorumluluk bilinci kişileri disipline eder. İnsan hak, hukuk ve haysiyeti sadece maddi yaptırımlarla bir yere kadar korunabilir. Mesuliyet insanı, içinde yaşadığı topluma karşı tam bir sorumluluk örneğidir. Sorumlulukla disipline edilememiş bir şahsın ve ondan meydana gelen hamle ve hareketin tamam olduğu söylenemez. Nitekim hareket ve hamleler sorumluluk duygusuyla desteklenmediği sürece bunlardan olumlu bir neticeye ulaşmak oldukça zordur. Duyguda, düşüncede, inançta ve hür teşebbüste evrensel değerlere sahip olup onlara saygı duyan bir toplum için asıl olan şey vicdanının sesini dinleyen fertlerin varlığıdır. Bu ise ciddi bir sorumluluk bilinci kazanmakla mümkündür. Böyle bir fazilet İslamî terminolojide takva olarak isimlendirilir.

Kur'an-ı Kerim'in insanları değerlendirirken servetini ve asabiyetini değil, ölçü olarak takva veya mes'uliyet duygusunu esas aldığını görürüz. Nitekim Kur'an'da "İnsanların Allah katında en şerefli ve değerlisi, sorumluluk bilinci en yüksek olandır. (Hucurat, 49/13) buyrulur.

Ayette geçen "etka" kelimesi, "sorumluluk bilinci en yüksek olandır" anlamında v-k-y- fiil kökünden türetilmiş "takva" sözcüğünün ismi tafdilidir. Takva, sözlükte "nefsi korkulacak şeylerden gayet iyi koruyup kollayarak koruma altına almaktır." Dini anlamda ise, "Mahzurlu şeyleri de terk etmek suretiyle nefsi günden ve günah sayılan şeylerden sakındırmak ve korumaktır. Bu ise haramları terk ile mümkündür. O dahi mubahları terk etmekle tam olur."¹ Seyyid Şerif Cürcanî ise takva ile ilgili şunları söyler: "Allah'tan seni uzaklaştıran her şeyden uzak durmaktır. Nefsani haz ve istekleri terk edip menhiyattan uzaklaşmaktır. Allah'a tam bir itaatle itaat edip O'nun gazabından yine O'na sığınarak korunmaktır.

¹ Rağıb, *Müfredât*, s. 881.

Cezaya çarptırılma endişesinden dolayı dinin emrettiği şeyleri yapıp nehyettiklerini de terk etmek suretiyle nefsi sıkı bir koruma altına almaktır.”¹ Bu tarifler çerçevesinde baktığımızda makbul bir ferdin en önemli özelliği mesuliyetinin farkında olan, sorumluluk bilinciyle hareket eden ve hayatını adeta süzerek yaşayan örnek bir şahsiyet olarak belirmektedir. Bu hususla irtibatlı olarak Hz. Peygamber’in (s.a.s.): “Helâl bellidir, haram da bellidir, yani dinen beyan olunmuştur. Fakat bu ikisi arasında ikisine de benzeyebilen şüpheli şeyler vardır ki insanların çoğu onları bilmezler...”² beyanını zikretmek konuyu daha da anlaşılır kılacaktır. M. Hamdi Yazır: “takvalı olabilmek için korunulması ve sakınılması lâzım gelen günahları, tehlikeleri bilmek gerekir. İlim olmadan da takva olamayacaktır.”³ der ve “Kulları içinde ancak âlimler, Allah’ı lâzım geldiği tarzda tazim ederler.” (Fatır, 35/28) ayetini zikrederek insana her zaman sorumluluğunu hatırlatacak olan bilgiye ve bilinçli davranışa işaret eder. Râzî de takva ve ikram arasında şu irtibatı kurar ve şöyle der: Hz. Peygamber (s.a.s) “Bir tek fakîh, şeytan için, bin âbiddeden daha çetindir.”⁴ buyurmuştur denilirse, biz deriz ki: “İkram takvayı netice verir. Takva ilmin meyvesidir. Şu halde takva, ancak âlim için söz konusudur. Müttaki âlim ilmi tam ve kamil olandır. İlmiyle amel etmeyen âlim meyvesiz ağaca benzer. Ne var ki meyveli ağaç meyve vermeyen ağaçtan her zaman daha değerlidir. Meyvesiz ağaç ise bir kütükten ibarettir.”⁵ der ve inandığı değerler adına insanın sorumluluğuna, söz-fiil bütünlüğüne, örnek davranışına ve temsil yönüne tembihte bulunur.

Bir insan için ömür boyu bütün yaptıkları kayıt altına alınıyor itikadı ve bir gün kendisine bunların hesabının sorulacağı inancı ve

¹ Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Ta’rifat*, Daru’l- Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 65.

² Buharî, “İman”, 39; Tirmizi, “Buyu”, 1. ; İbn Mace, “Fiten”, 14.

³ Yazır, “*Hak Dînî Kur’ân Dili*”, VI, s. 4480.

⁴ Tirmizi, “İlim”, 19; İbn Mace, “Mukaddime”, 17.

⁵ Razî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, X, 114.

düşüncesi hem ferdî hem de toplumsal planda çok önemli bir otokontrol sistemidir. Bu sorumluluk bilinci ciddi anlamda ahirete imanı gerektirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu mesuliyet duygusu şu ayet-i kerimelerde bütün çıplaklığıyla vurgulanır:

“Görmez misin ki Allah göklerde ne var, yerde ne varsa bilir? Bir araya gelip gizlice fısıldaşan üç kişinin dördüncüleri mutlaka Allah'tır. Beş kişi gizli konuşsa altıncıları mutlaka Allah'tır. Bundan ister daha az, ister daha çok olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka O, kendileriyle beraberdir. O, ileride kıyamet gününde, yapmış oldukları işleri onlara tek tek bildirecek, (dilerse karşılığını da verecektir). Şüphesiz ki Allah her şeyi bilir.” (Mücadile, 58/7)

“Zaten onun sağında ve solunda yerleşmiş iki kayıtcı vardır. Ağzından çıkan bir tek söz olmaz ki yanında, bu iş için hazırlanmış gözcü olmasın, onun söylediğini ve yaptığını kaydetmiş olmasın” (Kaf, 50/17-18).

Bu ayetlerde mes'uliyet duygusu ve şuuruna vurgu yapılırken insan aklına ve vicdanına seslenilmektedir. Zira Allah kullarına sırf kendi ilmine göre muamele etmeyecek Kıyamet gününde insanlar kendi kulaklarıyla dünyada söylediklerini işitecek ve yaptıklarını gözleriyle göreceklerdir. Mahkeme-i Kübra'da şahitler konuşacak, belgeler ve deliller ortaya konacaktır. Kısaca adaletin tahakkuku adına deliller, inkâr ve mazeretler, şahitler ve savunmalar gibi bütün şartlar yerine getirilecektir.¹

Hac ibadeti için yola çıkanlara yolda ihtiyaç duyacakları azığı hazırlamalarını emreden Yüce Allah, yapılacak en güzel yol hazırlığının ise Allah'a karşı sorumluluk bilincine sahip bulunmak olduğunu beyan etmektedir (Bakara, 2/197). Bir başka ayette ise insana edep yerlerini örten ve ona güzellik katan elbiseler bahsettiğini dile getirdikten sonra insanın kişiliğini ve ruhunu örten,

¹ Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, s. 518.

koruyan ve güzelleştiren elbisenin ise takva (sorumluluk bilinci) elbisesi olduğunu zikreder:

Ey Âdem'in evlatları! Bakın size edep yerlerinizi örteceğiniz giysi, süsleneceğiniz elbise indirdik (bahsettik). Fakat unutmayın ki en güzel elbise, takvâ elbisesidir. İşte bunlar Allah'ın âyetlerindendir. Olur ki insanlar düşünür de ders alırlar." (A'raf, 7/26)

Hiz. Ebu Hureyre'nin naklettiğı aşğıdaki vak'a bir Müslüman'ın mes'uliyet duygusu adına çok şey ifade etmektedir: Bir defasında Hiz. Peygamber (s.a.s.) Ebu Bekir ile Ömer'e (r.anhüma) 'haydi sizinle Ebu'l-Heysem'e uğrayalım dedi. Ona uğradılar. O da onları bahçesindeki gölgelik bir yere aldı. Sonra bir hurma ağacına giderek ondan bir salkım getirdi. Yiyip içtiler. Derken Hiz. Peygamber (s.a.s.) 'Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim ki bu nimetler; bu serin gölgeli yer, bu taze hurma, bir de soğuk su... Bütün bunlar kıyamet günü size sorulacak nimetlerdir.¹ buyurdular. Evet, insanoglu her nimetten hesaba çekilecektir. Bu azap edilecek anlamına asla gelmez. İnsan böyle bir şuur ve iman ile yaşarsa israf ve savurganlıktan kendini kurtarabilir.

3.3. İktisad Prensibi: Tasarruf Kültürü

İsrafa ve onun sebep olduğu bir kısım olumsuzluklara mani olmanın yolu fertlerde iktisad kültürünün geliştirilmesine bağlıdır. İktisad, k.s.d. fiil kökünden türemiş bir kelimedir. Bu fiil bir kişinin veya şeyin maksadına veya hedefine yönelmesi anlamına gelir. Bu anlamdan olarak yolun doğruluğı için de kasd ifadesi kullanılır. İktisad ise kişinin işlerinde ifrat ve tefritten uzak olmasıdır. Mesela cömertlik israf ve cimrilik arasında orta yolu yani iktisadı temsil eder. Yine şecaat, korkaklık ve tehevür (saldırmak) arasında itidali veya iktisadı temsil eder.²

¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXIV, 606.

² Ragıb, *Müfredât*, s. 672; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffaz*, Beyrut 1996, III, 310.

Tasarruf Kültürü, iktisadî ve dengeli yaşama, alınacak şeyleri ihtiyaç ölçüsünde alma ve yine kullanılacak şeyleri de ihtiyaç ölçüsünde kullanmak suretiyle israftan sakınmak demektir. Bu ölçülere göre hareket eden kanaatkâr biri, insanlara el açmaktan ve zillete düşmekten kurtulacağı gibi ilahi berekete de ermiş olur. Ne yazık ki bugünkü batı medeniyeti tüketim üzerine kurulmuş bir sistemdir. Bizler de her hâlükârda kayıtsız şartsız batı'yı taklit ettiğimizden günümüz insanı görenek ve tiryakilik belâsının tutsağı olmuştur. Bundan kurtuluşun çaresi tasarruf kültürünün fertlerde ahlak haline gelmesidir.

Muhammed Hamdi Yazır iktisad için şöyle der: “iktisad” sözlükte bir işte mutedil olma anlamına gelen “kasd” masdarından alınmıştır. Çünkü maksadını iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden doğru bir şekilde kast eder. İstedığının yerini ve mevkisini bilemeyen ise şaşkınlık içinde kalır. İfrat ve tefrit ile kâh sağa kâh sola bocalar, çabalar durur. İşte bu sebeple iktisad maksada sebep olan ve ona götüren amel demektir. Maliyeye ait işlerdeki iktisadın esası budur.¹ O ne taktir yani cimrilik ne de tebzir yani savurganlıktır. İkisinin ortasında bir yoldur.² Kur'an'da iktisad ve tasarruf kültürü şu ayette açıkça beyan edilmektedir: “Rahman'ın o has kulları, harcamalarında ne israf eder, ne de eli sıkı davranırlar; bu ikisinin arasında bir denge tuttururlar.” (Furkan 25/67)

İktisad ve tasarruf kültürüne göre hayatı yaşamak insanı ne bir ataletle veya tembelliğe ne de cimrilik ve hasisliğe iter. İktisad ile yaşamak insanın az çalışması, eli sıkı bir yaşam sürmesi veya miskinlik anlamına gelmez. Bir yönüyle başkalarının malına mülküne göz dikmemek kendi rızıkına rıza göstermektir. Bir başka açıdan da hem manevi bir şükür hem de ilahi nimetlere karşı şükürün sebebidir. Hz. Peygamber bu duruma şu sözleriyle işaret etmektedir:

¹ Elmalılı, *Hak Dînî Kur'ân Dili*, III, 283.

² Veli Kayhan, “Kur'an'a Göre İsrâf ve İktisad”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/2 (2006), s. 186.

“Sizden biriniz, mal ve yaratılışça kendisinden üstün olana bakınca, nazarlarını bir de kendisinden aşağıda olana çevirsin. Böyle yapmak, Allah’ın üzerinizdeki nimetini küçük görmemeniz için gereklidir.”¹

İktisad ve kanaatle gelen şükür, Kur’ânî çerçevede israfın bir çeşidi olan nankörlükten kurtulmaya da vesile olmaktadır. Çünkü kanaatkâr olmayan kul şükretmiyor, şükretmeyen kul da nankörlük yapıyor demektir. Peygamber Efendimiz bu hakikati şu sözleriyle ifade etmiştir: “Ey Ebu Hureyre! vera sahibi ol ki insanların en âbidi olasın. Kanaatkâr ol ki, insanların en çok şükredenisi olasın.”²

Her şeyden evvel bilinmelidir ki, insanoğlunun ihtiyaç ve arzuları sınırsız, buna mukabil, ekonomik kaynaklar ise gayet sınırlıdır. Öyle ise, insanlar arasında bu ekonomik kaynaklar belli bir sisteme göre taksim ve pay edilmelidir. İslam’ın iktisat anlayışına göre bu taksimi yapan Allah’tır. Kur’an’da: “De ki: “Ey mülk ve hâkimiyet sahibi Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verir, dilediğinden onu çeker alırsın.”³ buyurulmaktadır. Ve zaten böyle bir taksim yapmak da sadece O’nun hakkıdır. Zira, bütün ekonomik kaynakları yaratan O’dur.

İktisad mal ve mülkte sebab-i berekettir. İktisad eden fertler ve toplumlar izzet ve onurlarıyla yaşarlar. Zillate düşmez, başka fertlerden ve milletlerden borç dilenmezler. Onların kapısında dilencilik etmezler. Nitekim bu hususta Resulullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “İktisad eden geçim (maîset) derdi çekmez.”⁴ “Harcamada tasarruf yapma geçimin yarısıdır.”⁵

¹ Tirmizî, “Libas”, 38; Müslim “Zühd”, 8.

² İbn Mace, “Vera ve Takva”, 24.

³ Âl-i İmrân, 3 /26; Ayrıca bkz: Hadid, 57/5; Furkân, 25/3; A’râf, 7/188; Buhârî, Zekât 3; Menâkıb 13; Müslim, İman 248-350; İmaret 24; Tirmizî Tefsir (26) 1-2.

⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I,447.

⁵ Taberânî, el-Mu’cemu’l-Evsat, VII, 25; Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, Şuabü’l-İman, Beyrut 1995, V, 254.

Fantezilerin ihtiyaç haline geldiği fert ve toplumlarda ihtiyaç listeleri çok kabarıktır. İktisadî esas almayan, iffet ve izzetini koruma kararlılığında olmayan kimseler, çoluk çocuğu memnun edebilmek için israf üstüne israfa girmekte, çalıp çırpılmaktan, meşru olmayan işler yapmaktan ve iç içe fenalıklara girmekten başka çarelerinin kalmadığına inanabilmektedirler. Oysaki, Resûl-i Ekrem'in (s.a.s.) "Kanaat eden aziz yaşar; tamah eden zillate düşer."¹ beyanları ise kanaatin bu açıdan önemini veciz bir şekilde özetlemektedir.

İktisad, Hakîm olan Yüce Allah'ın kâinattaki sünneti ve bir dusturudur. Bu nedenle iktisad ile yaşamak, hikmet-i ilahiyeye uygun hareket etmek demektir. Varlıkta israf ve kusur yoktur. Her şey belli bir ölçü ve iktisad ile takdir edilmiştir. Yine iktisad Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yüce ahlakındandır. Bir hadis-i şerifte "İktisad Peygamberliğin yirmi beş parçasından biri olarak anlatılmaktadır."²

İktisad ve tasarruf kültürü denildiğinde akla kanaat kavramı da gelmektedir. Kanaat kişinin taksimde kendisine ayrılan rızka razı olmasıdır. Azla yetinmek veya mal ve servet edinmemek değildir.³ Kuşeyrî, Cenâb-ı Hakk'ın; izzeti kulluğa, zilleti masiyete, heybeti gece kıyamına, hikmeti çok yememeye, zenginliği ise kanaate bağladığını söylemektedir. Peygamber Efendimiz de yukarıda işaret edildiği gibi 'kanaatin bitip tükenme bilmeyen bir hazine' olduğunu bildirmektedir.⁴

İhtiyaç algısının değiştiği tüketime konu olan nesnelerin işaret değerlerinin tüketim olgusunu belirlediği tüketim toplumundaki israfı önleme adına Hz. Peygamber (s.a.s.) Hz. Ömer'e nasihatleri çok yerindedir: Ebu Ümame (r.a.) anlatıyor: Hz. Ömer yeni bir elbise

¹ İbnü'l-Esir, Mecdüddin, *en-Nihaye fi Çaribi'l-Hadis*, Beyrut 1995, IV, 114; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Beyan*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts., I, 161.

² Ebu Davud, "Edeb", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 296.

³ Halil İbrahim Karaarslan, *Kur'an-ı Kerim'de İsrâf Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul 2013, s. 131.

⁴ Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risale*, Daru'l-Maarif, Kahire, ts., s. 294.

giydi ve “Mahrem yerlerimi örten ve hayatıma güzellik katan bir elbiseyi bana nasib eden Allah’a hamd-ü senalar olsun.” şeklinde dua etti. Sonra bana dönerek şöyle dedi: “Resûlullah (s.a.s.)’ın şöyle buyurduğunu işittim: ‘Kim yeni bir elbise giydiğinde ‘mahremimi örtüp gizleyen zahirimi güzelleştiren bir elbiseyi bana giydiren Allah’a hamd olsun” diye dua eder ve eskittiği veya çıkardığı elbisesini ise atmayıp muhtaç birisine tasadduk ederse o kimse hem hayatta iken hem de öldükten sonra Allah’ın himayesi, koruması ve setri altındadır.”¹

Bugün insanlar sıklıkla yeni elbise almakta, eskitmeden çıkarmakta ve bir daha kullanmayarak çöpe atmaktadırlar. Yukarıdaki hadis-i şeriften çok açık bir şekilde anlıyoruz ki halk arasında ikinci el elbise olarak tanımlanan bu tür kullanılmış eşyalar asla atılmamalıdır. Muhtaç kişilere tasadduk edilmelidir. Hatta ulusal ve uluslararası vakıf ve organizasyonlar ile yoksul ve ihtiyaç sahibi fert ve toplumlara karşılıksız dağıtılmalıdır.

İktisad ve tasarruf kültürü gerçek zenginlik, göz ve gönül tokluğudur. Nitekim Allah Resulü “Zenginlik, servet çokluğu değil gönül tokluğudur” buyurmuştur. Görüldüğü gibi israfa ve tüketim kültürüne karşı alternatif olarak fert ve toplumlara iktisad bilinci ve tasarruf kültürü bir ahlak olarak kazandırılmalıdır ki endişe duyulan bir kısım olumsuzluklara, maddi kayıplara, sefahet ve safaletle düşmeye karşı tedbir alınmış olsun.

Sonuç

Fert ve toplumların, vahyin aydınlığından ve akl-i selimin rehberliğinden sıyrılarak, özünden uzaklaşması sürecinde insanları bekleyen en önemli tehlikelerden birisi israftır. Servetin insanoğlunu şımartması, lüks ve debdebeye salmasıdır. Modern toplumda insanların önüne yasaklar koyarak bazı şeyleri engellemek çok zordur. Anlaşılan odur ki modern hayatın getirdiklerinden, israftan

¹ İbn Mace, “Libas”, 2.

ve servetin insanı şımartmasından dünyadan el etek çekerek kendimizi koruyamayız. Hz. İbrahim'in mucizevî bir şekilde ateşin içinde yanmaması gibi Müslümanlarda infak/verme kültürü, sorumluluk bilinci ve tasarruf kültürü gibi alternatif çözümlerle modern hayatın içinde tüketim çılgınlığının yakıcı etkisinden etkilenmeden Müslüman kalmayı başarmalıdır.

Bugün israf artık bireysel ve yerel olmaktan çıkmış kitlesel ve küresel bir boyut kazanmıştır. Neticede toplumlar hızla tüketim süreçlerinin tutsağı haline gelmiş kendine has özellikleri ve yaşam tarzı olan bir tüketim toplumu türemiştir. Genel hatlarıyla problemin iki ana çıkış noktasından bahsedilebilir. Birincisi insanın kendi dışındaki âlemlerle varoluşsal ilişkisinin profanlaşması ve neticede söz konusu yapının epistemolojik ve ahlakî alanı da kapsayarak insanın sekülerleşmesini tetiklemesidir. İkincisi ise modern dönemde, fakirliğin ve yetersiz kaynakların bir sonucu olarak ortaya çıkan ihtiyaç ve istekleri karşılamak için üretim merkezli sosyo-politik ve ekonomik yapıların geride kalması, yerine ise tüketim ve sınırsız istekleri tatmin üzerine kurulu bir sosyo-ekonomik yapının gelmesidir. Çözüm ise İslam'ın temel kaynaklarından hareketle mevcut toplumsal yapının ıslahı ve yeniden inşasıyla mümkündür. Bu süreç öncelikli olarak fert ve toplumların infak/verme kültürü, iktisad/tasarruf kültürü ve sorumluluk bilinci gibi İslami dinamiklere göre şekillenmesine bağlıdır.

Özellikle zenginliğin kat kat, servetin yığın yığın olduğu bir hayatta insanları lüksün ve şımarıklığın pençesinden kurtaracak önemli bir esas infak ruhudur. Zira infak insandaki yüce hasletlerin harekete geçmesine, nefsin arınmasına, aklın inkişafına ve kalplerin irfanına vesiledir. Kişiyi kötülüklere karşı mukavemet kazandırır. Toplumsal değişimin belirleyici dinamiklerinden biridir ki, medeniyetlerin inşası, ibkâsı ve inkırazıyla doğrudan ilgilidir. Yine sorumluluk bilinci ve iktisad veya tasarruf kültürü de israfa karşı en önemli alternatif çözümlerdendir. Tüketim toplumundan

bahsettiğimiz bir dönemde artık israf üzerinde yeniden düşünölmeli, mahallî ve bireysel çözümlerden ziyade kitlesel çare ve alternatif çözümler dinin temel kaynaklarına müracaat edilerek çıkarılmalıdır.

Bibliyografya

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Beyrut ts.
- Akdemir, Hikmet, “Kur’an-ı Kerim’de İsfraf Kavramı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, sayı 1, (2001).
- Âlusî, Şihabüddin, *Ruhu’l-Meânî*, Beyrut 1415.
- Ay, Ahmet, Karaçor, Zeynep, Çetinkaya, Murat, “Politik Yolsuzluk ve İsfraf: Türkiye Ekonomisi Üzerine bir Değerlendirme” *İsfrafi Önleme Sempozyumu Makaleler*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2005.
- Baudrillard, Jean, *Tüketim Toplumu*, çev. Hazal Deliçaylı-Ferda Keskin, İstanbul 2004.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Şuabü’l-İman*, Beyrut 1995.
- Buharî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu’s-Sahih*, İstanbul 1992.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhu’l-Beyan*, Daru’l-Fikr, Beyrut, ts.
- Cevizci, Ahmet, “Dünyevileşme”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2000.
- Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Ta’rifat*, Beyrut 1983.
- Coşkun, Saliha, *Küreselleşme Sürecinde Tüketim Toplumu ve Tüketim Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.
- Çubukcu, M. İhsan, *Küreselleşme Süreci İçinde Tüketim Toplumu ve Tüketim Kültürü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Demirzen, İsmail, “Tüketim Toplununun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt X (2010), sayı: 3.

Demirzen, İsmail “Tüketim Toplumunda Dini Metinlerin Yeniden Anlaşılması”, *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, 2012, cilt: I.

Ebu Davud, Süleyman b. Eşas, *Sünen-i Ebi Davud*, İstanbul 1981.

Ekin, Yunus, “Dünyevileşmeye Bir Çözüm Olarak İnfak Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Adapazarı 2002.

el-Aclûnî, İsmail İbn. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa ve Müzilu'l- İlbas Amme'stehera Mine'l- Ehadisi Ala Elsinet'n-Nas*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-1988.

el-Halebî, Semîn, *Umdetü'l-Huffaz*, Beyrut 1996.

el-İsfehanî, Rağîb, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, Dımeşk 1992.

el-Kefevî, Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1993.

Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul ts.

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, İstanbul 2000.

Gürdoğan, Nazif “Bilgi Toplumunun Değer Toplumuna Geçişte Tüketim Kültürü ve Savurganlık”, *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, (12-16 Ekim) Ankara 2009.

Güner, Agah Oktay, *İsraf Ekonomisi*, İstanbul 1976.

İbn Asâkir, Ali b. Hasan *Tarih-i Dimeşk*, Beyrut 1991.

İbn Atıyye, Abdülhak b. Ğalib, *el-Muharraru'l-Vecîz*, Beyrut 1422.

İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, Mısır 1969.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut 1999.

İbn Mace, Ebu Abdullah el-Kazvinî, *Sünen*, İstanbul 1992.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut 1990.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Zâdü'l-Mesir*, Beyrut 1994.

İbnü'l-Esir, Mecdüddin, *en-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis*, Beyrut 1995.

Karaarslan, Halil İbrahim, *Kur'an-ı Kerim'de İsraf kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul 2013.

Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kafi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu*, Ankara 2007.

- Kayhan, Veli, “Kur’an’a Göre İsrâf ve İktisad”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/2 (2006).
- Kılıç, Sadık *Fıtratın Dirilişi*, İstanbul 1991.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kuran*, Beyrut 1995.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risale*, Daru’l-Maarif, Kahire, ts.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, Kahire 1988.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsiru’l-Merağî*, Mısır 1946.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn, *Sahihu Müslim*, İstanbul 1992.
- Necmüddin el-Kübrâ, Ahmed b. Ömer, *et-Te’vilâtü’n-Necmiyye*, Lübnan 2009.
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur’an ve Medeniyet*, İstanbul 1996.
- Razî, Fahrüddin, *Mefâtihu’l-ğayb*, Beyrut 1997.
- Reçber, M. Sait, “Realizm, Din ve Dünyevileşme”, *İslamiyat*, Sayı: 3, IV (2001).
- Soysaldı, Mehmet “Kur’an’da İsrâf Kavramı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, Samsun 2005.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali, *Fethu’l-Kadir*, Beyrut 1414.
- Tabatabâî, M. Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsiri’l-Kur’an*, Beyrut 1995.
- Taberanî, Ebü’l-Kâsım, *el-Mu’cemü’l-kebir*, Beyrut, 1986.
- Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, Beyrut 1990.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, *Camiu’l-Beyan*, Beyrut 1995.
- Tirmizî, Ebu İsa, *Sünen*, İstanbul, 1992.
- Yıldırım, Suat, *Kur’an- Hakim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 2013.